

Verdens genkomst – litteratur og encyklopædi

HELLE MUNKHOLM DAVIDSEN

Passages temanummer om “Det encyklopædiske” (*Passage* nr. 47, 2003) udtrykker en aktuel og stigende interesse for litteraturens forbindelse til verden. *Passages* temanummer viser dog også, at litterariseringen af det encyklopædiske tenderer mod en vis verdensfjernhed, fordi det encyklopædiske i højere grad forbindes med de litterære værkers form end med deres indhold. Det er altså en særlig opfattelse af det encyklopædiske, som tegner sig i *Passages* temanummer, og som jeg i det følgende, indledningsvis, vil karakterisere. Dernæst vil jeg pege på den verden, som synes at gå tabt i æstetiseringen af det encyklopædiske, og jeg vil skitsere, hvorledes det er muligt at gribe den med en kognitiv operationalisering af Umberto Ecos opfattelse af det encyklopædiske.

Encyklopædien som æstetisk projekt

Det encyklopædiske forstås overordnet på tre måder i *Passages* temanummer. Det forbindes med det encyklopædiske vidensprojekt og derigennem med en række konkrete encyklopædier. Dernæst opfattes det som referencer til faktisk viden i litterære værker, og endelig forstås det som en model for bestemte værker. Det er dog i alle tilfælde et særligt træk ved det encyklopædiske, som slår igennem. Det refererer nemlig gennemgående til vidensnetværk som et udtryk for – som i den oversatte tekst af Jorge Luis Borges (“John Wilkins’ analytiske sprog”¹) – at fænomenerne i verden er forbundne. Selvom Borges’ tekst omhandler forsøg på at katalogisere den fænomenal verden, så viser den samtidig også, at det netop ikke er dette, der er encyklopædiens projekt. Det er tværtimod at lade den interrelaterede videns karakter af knopskydende og svimlende mangfoldighed fortabe sig i et kreativt, for ikke at sige litterært mulighedsfelt.

Der er selvfølgelig også en mere konkret interesse i det encyklopædiske og litteraturens “verdensreferencer”, ikke mindst i relation til den postkoloniale litteratur eller migrationslitteraturen (jf. Søren Franks artikel “Saleems elefantiasis”). De konkrete kulturmix i disse værker kalder næsten åbenlyst på en encyklopædisk indfaldsvinkel, men det synes også her at være det interrelaterede, mulighedsfeltet og den kreative produktivitet i virakken, der dominerer frem for det vidensspecifikke.

Det encyklopædiske tenderer således mod at blive synonymt med den litterære kreativitet, hvilket peger på et muligt skift i opfattelsen af denne. For i den encyklopædiske forståelse er det verdens mangfoldighed, der mimes og udgør kilden til litteraturens mangfoldighed og ikke, som det har været den generelle tendens i det 20. århundrede, sproget. Hvis det encyklopædiske i et vidt omfang bliver synonymt med den litterære kreativitet, fortoner denne nyopdagede verden sig dog i et vist omfang. Dens konkrete repræsentation overdøves af det produktive maskineri, som den interrelaterede diversitet udgør. At det er tilfældet, peger en anden tendens i *Passages* temanummer på. Det encyklopædiske mimer nemlig ikke kun de litterære værkers indhold, det angår ikke mindst – måske endda mest – visse værkers form, nemlig alle de værker (og de er måske flest), der overskrider den realistiske romans centralistiske plotstruktur og knopskydes i en uendelighed af flugtlinjer, for nu passende at bruge et Deleuze-begreb. Disse værkers flertydighed og uafgørlighed kan nu indfanges af encyklopædien forstået som en særlig labyrintisk struktur, der, som Rigmor Kappel Schmidt så præcist skriver (i artiklen “Sækulariseret alviden”), udgør

en montage, der frembringer de mest uforudsigelige menings-sammenstød [...] en bricolage, en metonymisk sammenstilling, der snarere skaber sammenstød end glidende overgange fra det ene vidensfelt til det andet. (*Passage* 47:15)

Det encyklopædiske bliver her et redskab til at indfange en strukturel produktivitet og diversitet, og i denne dynamiske opfattelse af det encyklopædiske synes der først og fremmest at gemme sig en æstetik, der kan minde om den poststrukturalistiske opfattelse af den uendelige betydningsproduktion (jf. Deleuzes rhizome-begreb). Det encyklopædiske projekt kan derfor komme til at udgøre en forlængelse af poststrukturalismen og hermed stå i fare for at udviske verden, da den opløses i det uendelige mulighedsfelt, der ofte udgør en principiel iterativ performance.

Eco og den konkrete encyklopædi

Fascinationen af den svimlende æstetik overdøver dog ikke fuldstændig ønsket om at bringe litteraturen og verden tættere på hverandre. Dette åbner Umberto Ecos forståelse af det encyklopædiske, som omtales i Birgit Erikssons artikel ("Verdens modstande og påvirkelighed"), på en mere håndgribelig måde mulighed for. Hos Eco angår det encyklopædiske ikke bestemte værkers særlige encyklopædiske indhold eller form, men sprogets grundlæggende encyklopædiske indhold. Derfor implicerer det encyklopædiske hos Eco alle litterære værker, og det vedrører et generisk eller essentielt træk ved dem. Som også Eriksson skriver, så er Ecos grundlæggende pointe, at sprogets betydningsindhold ikke kan bestemmes ud fra en formel semantik, men er funderet i og trækker på en encyklopædisk viden om verden. Eriksson forholder sig imidlertid ikke til, hvilken betydning Ecos pointe får for litteraturlæsningen. Hos Eriksson forbliver Ecos pointe, som hos Eco selv, principiel. Dette af gode grunde, for det kan være vanskeligt at overskue den overvældende mængde af encyklopædisk viden, som sproget implicerer. Eriksson fastholder således også det u håndterlige aspekt af den encyklopædiske viden, og hun pointerer dermed, som de fleste andre artikler i *Passage*, det encyklopædiskes kaotiske og knopsky-

dende natur. Samtidig fastholder hun dog solidarisk det, som hun præcist betegner som Ecos semiotiske realisme (47), nemlig hans insisteren på, at alt ikke kan betyde alting, at noget altid betyder noget på trods af, at det kan betyde flere forskellige ting.

Men også dette forsøg på at tæmme encyklopædiens labyrintiske struktur forbliver principiel, så længe vi ikke analytisk kan begribe dette "noget", som noget betyder. Ikke desto mindre åbner Ecos begreb mod en analytisk mulighed, der bringer litteratur og encyklopædi i en ubrydelig relation, fordi Eco placerer encyklopædien i sproget – det materiale, som litteraturen er lavet af. Jeg vil i det følgende præsentere de perspektiver, som jeg ser i en operationalisering af Ecos begreb og give eksempler på dette. Jeg vil blandt andet inddrage eksempler fra Prousts *På sporet af den tabte tid* og i den sammenhæng problematisere Svend Østergaards opfattelse i samme nummer af *Passage*, nemlig at *På sporet af den tabte tid* ikke er en encyklopædisk roman.

Verden i teksten

I første omgang vil jeg dog konkretisere Ecos opfattelse af encyklopædien. Eco trækker i sin opfattelse af det encyklopædiske på en pragmatisk sprogopfattelse. Fra pragmatikken henter Eco de grundlæggende pointer, at en given kommunikation (talt eller skrevet) altid indeholder noget usagt, som det er op til læseren at slutte sig til. Læseren eller modtageren trækker på en encyklopædisk viden, som er nødvendig for at forstå sprogets indhold. Som Eco siger i "Læserens rolle", så kan vi slå ordet "brigantine" op i en ordbog og få oplyst, at det er et skib, men vi kan ikke bruge denne oplysning til noget, hvis vi ikke ved, hvad et skib er (1979b/1996:179). Følger man ideen i Ecos eksempel, så implicerer den, at det gælder for alle ords betydning, at de kræver eller afhænger af en viden om verden. Det gælder således ikke kun for skibe, men også for hunde, skove, baneanårde, træer, mørke, ferier, paraplyer, bække, ensomhed etc. etc. For Eco udgør den encyklopædiske viden altså en basal form for viden om verden. Det er den uoverskuelige og mangfoldige viden, som vi besidder om alt fra knappenåle og sommerfugle til krig og kærlighed. Uden denne viden er sproget

uforståeligt, og derfor er, siger Eco, sprogets semantiske indhold ikke andet end en forklædt encyklopædi (Eco 1984: 68).

Denne sprogteoretiske bestemmelse af det encyklopædiske har vidtrækkende litterære perspektiver, da den gør vores viden om verden til en uløselig del af de litterære tekster og dermed implicerer, at litteraturen ikke kan undgå at gå i dialog med og reflektere denne viden. I litterære tekster er det derfor ikke kun sprogets semantiske indhold, der er teksternes indholdsmateriale, det er lige så meget og måske først og fremmest den kulturelle encyklopædi. De litterære tekster er dog ikke blot vævet ind i deres kulturelle kontekst. De er også det sted, hvor den både kommer til udtryk og reflekteres. Dette er Ecos pointe i *A Theory of Semiotics* (Eco 1979: 261ff), hvor han blandt andet bestemmer litterære teksters æstetiske oplevelse som en effekt af spillet mellem tekstens semantiske og encyklopædiske indhold. Lad os se på et eksempel, som kan illustrere, hvad Eco mener.

By

Som et skaldyr står den gamle mand på apotekets trappe.
Om natten er radioen tændt i undergrundsbanens billetkontor.
Bunker af gammelt tøj i forretningens høje ruder.
Søvn bag øjnene.
I vinger af støv går en pige i sidegaden. Eftermiddag.
Teenagere glider som vand gennem Glasgaders lys.
I en anden lejlighed ringer telefonen. Det regner.
Ved havnen: Olietønder og tilgroede jernbanespor.
Flasker og flyvende, tomme cigaretpakker. Afspærrede veje.
I nat ligger parkernes sorte æsker glemt mellem husene.
Grinende skubber den gamle kælling barnevognen.
Optog af busser.

I Søren Ulrik Thomsens digt "By" (*City slang*, 1981) udfordres den semantiske betydning af ordet "skaldyr" i digtets første vers, når det anvendes som metafor for "den gamle mand på apotekets trappe": "Som et skaldyr står den gamle mand på apotekets trappe". Denne semantiske leg er dog uløseligt knyttet til den kulturelle viden om ældre (subsistensløse) personer i en storby, der er udstødte (sammenbøjede og sammenkrummede). Ser vi på digtets andet vers "Om

natten er radioen tændt i undergrundsbanens billetkontor", så er der næsten udelukkende tale om en refleksion af den kulturelle encyklopædi, af storby-nætter og deres forladte liv. Digtet bringer på denne vis, ligesom alle andre litterære tekster, den kulturelle viden ind som dens indholdsmateriale. I Thomsens digt "By" er der overordnet tale om, at det er det udsnit af den kulturelle encyklopædi, som vi benævner som "moderne storby", der reflekteres.

Vi overser ofte den konkrete og direkte kulturelle refleksion i de litterære tekster, fordi der er tale om en automatisk aktivering af en kulturel viden, som vi sjældent er opmærksomme på. Vi opfatter den derfor typisk som et resultat af en fortolkningsproces. De litterære teksters kulturelle indhold er dog ikke noget, der skabes af den hermeneutisk-indlevende læser. Det skabes direkte og konkret af de enkelte ord i teksten, af "skaldyr", af "den gamle mand", af "apotek", af "natten", af "den tændte radio" etc. etc. Digtets æstetiske virkning skabes blandt andet ved, at det sammensætter disse ord og dermed deres encyklopædiske indhold i en særlig konstruktion. Derved dannes et specifikt og nyt indhold, som implicerer en refleksion af den måde "kulturen ser verden" på (Eco 1976: 274).

Eksemplet her illustrerer ikke kun spillet mellem det semantiske og encyklopædiske indhold. Det angiver også, hvordan man forholdsvis enkelt kan gøre det encyklopædiske indhold i litterære tekster tilgængeligt for analyse. Det ændrer dog ikke ved, at teksternes encyklopædiske indhold stadig svæver rundt som en uhåndterlig masse, der synes at undslippe en systematisk analyse, og dette forekommer i længden utilfredsstillende. Selvom Eco (som Eriksson også refererer) mener, at encyklopædiens kaotiske natur ikke nødvendigvis medfører en radikal relativisme, fordi det encyklopædiske indhold kan specificeres i en konkret kontekst, så forbliver disse betragtninger dog principielle, så længe vi ikke kan formalisere dem. Det er ikke mindst nødvendigt i et litteraturanalytisk perspektiv at kunne identificere encyklopædiens indholdsmæssige enheder, form og funktion, mere præcist.

Uanset hvordan man vælger at præcisere encyklopædien i Ecos forstand, er det dog væsentligt at

fastholde den generelle litterære implikation, nemlig at litteraturen ikke kan løsrives fra den kulturelle kontekst og i vidt omfang netop må siges indholdsmæssigt at være et encyklopædisk fænomen. Det encyklopædiske angår således ikke i en Eco-optik bestemte typer af romaner, eller et særligt træk ved deres indhold eller form. Det vedrører litteraturens generiske væsen.

Kant og næbdyret

Eco synes også selv at mene, at der er behov for en nærmere afklaring af encyklopædien. Det er i hvert fald blandt andet den udfordring, han tager op i værket *Kant og næbdyret* (1997/2000: 9). Ecos perspektiv er dog mere filosofisk end tekstsemiotisk i denne bog, og hans fornyede forsøg på en præcisering udgør ikke et fuldt tilfredsstillende svar i et analytisk perspektiv. Eco indfører en række begreber, som kan anvendes til en præcisering af encyklopædien, nemlig kognitiv type (KT), kognitivt kerneindhold (KI) og molarindhold (MI). Den kognitive type (KT) betegner den forestilling eller det "mentale billede", som vi hver især danner eller har af de fænomener, som vi kender eller stifter bekendtskab med. Det kognitive kerneindhold (KI) betegner den fælleskulturelle forestilling og kan opfattes som en slags kulturel fællesnævner. Endelig betegner molarindholdet (MI) den viden, der ligger ud over den, der er nødvendig for at genkende et givet fænomen.

Begreberne kan forbindes med encyklopædien og gør det muligt at skelne mellem tre niveauer, aspekter eller bidrag til den: de private "mentale billeder", de offentlige forestillinger og ekspertisens viden. Eco forbinder imidlertid kun implicit sine begreber med encyklopædien, og det skyldes, at han i *Kant og næbdyret* hovedsagelig er optaget af den første eller primære dannelse af encyklopædisk viden (i form af empiriske begreber) i det jomfruelige perceptive møde med verden, og dernæst er han optaget af den encyklopædiske videns (især KT'ernes) instabile kulturelle liv. Eco bestræber sig hermed overordnet på at redegøre for en pragmatisk og rationel funderet realisme, der stabiliserer begrebsdannelsen, men som samtidig kan gribe om den kulturelle instabilitet og variation. Det er en rummelig og sympatisk

semiotik, som Eco plæderer for, men den tenderer en destabilisering af den intersubjektive kollektive encyklopædi, for fremhævelsen af den individuelle og kulturelle variation nedtoner de fælles forestillinger. Disse fremstår derfor fortsat sparsomt belyst i Ecos semiotik og behøver en yderligere afklaring for at kunne anvendes som analytisk greb.

Kulturel baggrundsviden

Eco er, som det fremgår af hans begreber, inspireret af den kognitive videnskab i sin begrebsudvikling i *Kant og næbdyret*. Eco er dog i kritisk opposition til den kognitive videnskab, der har været under udvikling de seneste tre årtier. Eco synes imidlertid i sin kritik at overse de muligheder den kognitive semantik netop indeholder for en yderligere præcisering af hans opfattelsen af encyklopædien.²

I den kognitive videnskab byder der sig en række begreber til, som kan anvendes i bestemmelsen af den encyklopædiske viden: kognitive modeller, kulturelle modeller, folkelig viden, folkelige teorier, skemaer, mentale modeller med flere.³ Disse begreber betegner alle det samme fænomen, nemlig at der i en given kultur opererer en fælles baggrundsviden, som opfattes som naturlig og selvfølgelig og deles af alle medlemmerne i dette samfund. Det mest anvendte begreb af de nævnte er George Lakoffs begreb "idealiseret kognitiv model" (Lakoff 1987, herefter kognitiv model). Lakoffs begreb lader sig bedst illustrere af hans videreførelse af det legendariske ungarle-eksempel. Lakoff påpeger, at vi har en særlig opfattelse af en ungarle, af "ungarlehed", som rækker langt ud over blot at være en ugift mand. Denne særlige opfattelse udgør en kognitiv model og indeholder de træk, som vi opfatter som typiske for en ungarle: han er ikke særlig huslig, går meget i byen, har mange løse forhold (Lakoff 1987: 86).⁴

Min tese er, at al vores viden om verden er organiseret i form af kognitive modeller, og disse består af de protypiske træk ved de fænomener, som vi har viden om. Disse kognitive modeller anvender vi konstant og ubevidst i vores forståelse og erfaring af verden – og i sprogforståelsen og i konstruktionen af sproglig mening. Derfor kan vi uden problemer

forstå sætningen: “Peter tog bilnøglerne og kørte på arbejde”. Det kan vi, fordi vi har en prototypisk viden om biler og om dette at tage af sted til arbejde. Vi ved godt, at Peter ikke kørte på arbejde på sine bilnøgler, men at han er gået ud til bilen, har sat sig ind i den, sat nøglerne i tændingen, startet den etc. Der er, ville Schank og Abelson sige, tale om, at vi anvender et script, et “køre-til-arbejde-i-bil”-script.

Scripts, scenarier og stereotyper

Netop Schank og Abelsons script-begreb (Schank og Abelsons 1977) spiller, ligesom Eleanor Roschs prototype-begreb,⁵ en afgørende rolle for udviklingen af begrebet kognitiv model. Begge begreber fastholder, at vi anvender vores konkrete viden om verden som modeller til at forstå den med. Schank og Abelson påpeger endvidere med deres script-begreb, at denne konkrete viden er organiseret i stabile skematiserede helheder, som gør det muligt at henvise til den metonymisk. Dette gælder for alle kognitive modeller. De udgør en interrelateret struktur, hvor det er den specifikke helhed eller sammensætning af de prototypiske træk, der udgør modellen. Denne pointe er central for den litterære analyse. For det er ved partielle eller metonymiske henvisninger til dele af den kognitive model, at teksten får læseren til at inddrage sin encyklopædiske viden.

I Thomsens digt “By” finder vi dog et eksempel på en næsten udtømmende beskrivelse af en kognitiv model, nemlig “havnen”. “Havnen” består, som kognitiv model, af de træk, som vi opfatter som prototypiske for den, og digtet lister helt bogstaveligt disse træk: “Ved havnen: Olie-tønder og tilgroede jernbanespor./ Flasker og flyvende, tomme cigaretpakker. Afspærrede veje.” Thomsen kunne have valgt kun at referere nogle få af de prototypiske træk, som han fx gør i den partielle henvisning til undergrundsbanen om natten: “Om natten er radioen tændt i undergrundsbanens billetkontor.” Nat, den tændte radio og billetkontoret er nok til at fremkalde en samlet konfiguration for den kognitive model “undergrundsbane om natten” (som blandt andet også inkluderer lange, tomme og sparsomt belyste gange). Ligeledes aktiverer henvisningen til “apotekets trappe” en samlet konfiguration, der be-

står af den typiske udformning af et apotek, placeringen af bygningen i en vejkonfiguration etc.

Eksemplerne fra Thomsens digt er eksempler på kognitive modeller, men ikke på scripts. Scripts betegner en særlig type af kognitive modeller, nemlig modeller for handlingsforløb. Jeg foreslår på den baggrund, at man skelner mellem tre overordnede typer af kognitive modeller: *scripts* der betegner handlingsforløb, *stereotyper* der betegner ting og personer, og *scenarier* der betegner steder og “rum”. Således er en børnefødselsdag, en campingferie og indkøb scripts, mens en gammel mand, en radio og en solsort er stereotyper, og en undergrundsbane om natten, en badestrand og en skov er scenarier. Man skal her bemærke, at et enkelt fænomen kan optræde som både script og scenario, fx en “skovtur”, hvilket implicerer en central pointe litterært set, nemlig det forhold, at de enkelte modeller kan oversættes til hinanden. Således kan den kognitive model for en “fader” både beskrives som en stereotyp (maskulin og blød), som et script (at overvære en fodboldkamp) eller et scenario (fisketur). Også Eco kommenterer det forhold, at der i dannelsen af hans kognitive typer indgår såvel scripts som scenarier (Eco 1997/2000: 159,161, 204), men han differentierer ikke mellem dem. Dette er imidlertid hensigtsmæssigt, ikke mindst i et analytisk perspektiv, da det gør det muligt relativt præcist at identificere den encyklopædiske videns enheder. Ved hjælp af begreberne script, stereotyp og scenario bliver det således muligt at identificere den encyklopædiske viden i teksten, dens indhold og form.

Litterære perspektiver

Litterære tekster anvender kognitive modeller som baggrundsviden samtidig med, at de gør dem til genstand for refleksion. Den kognitive semantik påpeger i den sammenhæng en væsentlig generel pointe, nemlig at de kognitive modeller ikke afspejler en blot forestillet verden, en blot mulig eller imaginær verden, men den verden, som vi lever i. Vores forestillinger eller kulturelle viden sætter rammerne for og skaber vores virkelighed. Litteraturen kan derfor ikke andet end at reflektere, afspejle og udtrykke vores virkelighed, fordi den altid er en forestillet, en

tænkt og forstået virkelighed. Ofte er vi dog ikke bevidste om dette, og vi er heller ikke opmærksomme på, hvordan vi faktisk forstår verden, og i relation til dette aspekt spiller litteraturen også en central rolle. Litteraturen udfordrer nemlig ikke kun vores kulturelle virkelighedsforståelse. Den konkretiserer og ekspliciterer den også. Litteraturen reflekterer mere præcist den kulturelle encyklopædi på tre forskellige måder. Den konkretiserer velkendte kognitive modeller (jf. Thomsen-eksemplet med "havnen"), den ekspliciterer kognitive modeller, som er virkelige, men som vi ikke har erkendt eksistensen af, og endelig skaber den nye kognitive modeller, som kan anvendes til at begribe nye aspekter af virkeligheden.

Proust og det encyklopædiske

Jeg vil anvende Prousts *På sporet af den tabte tid* til en yderligere eksemplificering af litteraturens encyklopædiske virkelighedsrefleksion. Svend Østergaard afviser i sin artikel om Proust ("Det encyklopædiske hos Proust") i *Passages* temanummer, at Prousts roman er encyklopædisk. Det gør han primært, fordi han opfatter encyklopædisk viden som fagspecifik leksikon-viden. Jeg vil i det følgende påvise, at *På sporet af den tabte tid* er en encyklopædisk roman i den forstand, at den reflekterer vores kulturelle encyklopædi i form af kognitive modeller.

Proust tilstræber overordnet i *På sporet af den tabte tid* at undgå en velkendt realisme, da den ifølge ham udgør "en så kedsommelig og forgæves dobbelt anvendelse af det, vore øjne ser, og vor forstand konstaterer" (VII: 199, [TR, IV: 473-74]).⁶ I stedet anvender Proust sine konkrete virkelighedsgengivelser til at indfange en dybereliggende realisme, som er de sociale og psykologiske love, der betinger det menneskelige liv, men som sløres af den konventionelle virkelighedsforståelse. Disse lovmæssigheder er ofte komplekse, og kan derfor fremstå som modsigelsesfyldte, men det er netop den ofte modsigelsesfyldte kompleksitet i det sindrige sociale maskineri, som Proust bestræber sig på at indfange. Proust går dermed direkte i dialog med den kulturelle encyklopædi og forsøger at vise, hvad dens "talløse klicheer" indeholder, når de "fremkalder" (VII:199, [TR, IV:

473-74]). Nogle af disse vil vi se nærmere på i det følgende.

Første udsnit af Prousts kulturelle encyklopædi: social værdi
Blandt mange andre små udsnit af den kulturelle encyklopædi undersøger Proust fænomenerne intelligens og social værdi. Det gør han blandt andet gennem Hertuginde af Guermantes' hykleriske opfattelse af intelligens.

Fremstillingen af Mme de Guermantes opfattelse af intelligens er, som Østergaard også kommenterer, modsigelsesfyldt. Hun hylder intelligens som eneste værdi, men giver den stort ingen plads i sit sociale liv. Desforuden er hun selv en person, der ifølge romanen ikke er kendetegnet ved at være intelligent. Østergaard fortolker denne inkohærens som udtryk for, at personernes egenskaber i romanen er uforudsigelige, fordi de er situationelt foranderlige (90). Hertuginde's modsigelsesfuldhed lader sig dog syntetisere, da den er udtryk for en social mekanisme. Denne vedrører vedligeholdelsen af den særlige ophøjede og strålende position, som hertuginde af Guermantes indtager i det adelige miljø og selskabelige liv. En position Mme de Guermantes blandt andet besidder, fordi hun på en og samme tid benægter den værdi, der er virksom i det adelige miljø, nemlig den adelige titel, og samtidig hævder en værdi, der ikke er virksom, nemlig intelligens. Denne værdiomvending virker imidlertid kun i det mondæne liv, hvis den ikke er reel. Det er således ikke – som Hertuginde giver indtryk af – intelligens, der er adgangstegnet til hendes salon, men den adelige titel. Mme de Guermantes' sociale strategi er forholdsvis effektiv, fordi den betyder, at hendes salon bevarer sin aristokratiske elegance (det er kun højadelen, der kommer hos hende), samtidig med, at alle tror, at det fordrer en særlig intelligens at blive modtaget hos hende. Dersom man ikke bliver modtaget, opfattes det altså ikke som et resultat af personens manglende adelige titel, men af hans manglende intelligens, og det omgiver Mme de Guermantes med en særlig nimbus. Pointen er, at den selskabelige opfattelse, at hertuginde er særlig intelligent og kun værdsætter intelligens, kun er virksom, fordi hun reelt ikke gør det. Dette handler

om, hvad der har social værdi, og hvordan social værdi og status skabes. Den sociale logik, som Mme de Guermantes demonstrerer, er, som det er typisk hos Proust, banal, men virksom. Dens banalitet kan dog ikke udslette det paradoksale forhold, som Proust hermed peger på, nemlig at værdier hviler på negation.

For at den ukonventionelle værdi kan virke overbevisende, må den dog praktiseres i et vist omfang, og Mme de Guermantes inviterer da også mennesker til sin salon, hvis udmærkelse er deres intelligens og ikke deres adelige rang. Hun vælger at indbyde berømtheder inden for kunstens eller videnskabens område til sin salon, men hun "skabte bestemt ingen nye, men forstod den kunst at drage de mænd, der var i vælten til sin salon i et forhold 1 til 100 naturligvis, da den jo ellers ville være blevet deklasseret" (III: 410, [Gu, II: 723]).

Andet udsnit af Prousts kulturelle encyklopædi: intelligens
Ud over at repræsentere en basal social mekanisme reflekterer Mme de Guermantes' opfattelse af intelligens også de kulturelle forestillinger om intelligens på et mere alment niveau. Som Østergaard også berører, så er det ikke egentlig intelligens, men den særlige kunstform "åndrighed", der er værdsat i den Guermantske kreds. Denne svarer til en særlig opfattelse af intelligens, som står i opposition til opfattelsen hos de konservative adelige, les Courvoisier:

Familien Courvoisier vurderede ikke blot ikke intelligens så højt som familien Guermantes – de gjorde sig heller ikke den samme forestilling derom. For en Guermantes (selv om han var dum) var det at være intelligent det samme som at kunne bide fra sig, sige ondskabsfuldheder og beholde det sidste ord; det var også det: at kunne holde enhver mand stangen, når talen var om musik, malerkunst og arkitektur, eller om at tale engelsk. Familien Courvoisier gjorde sig en mindre gunstig forestilling om intelligens, og for så vidt man ikke hørte til deres kreds, var det at være intelligent ikke langt fra at betyde "sandsynligvis at have myrdet sine forældre". (III: 420-21, [Gu, II: 733-734])

Proust udpeger her forskellige former for intelligens, som i forskellige grader udgør velkendte dele af den

kulturelle encyklopædi. Den første er den form for intelligens, som vi på dansk forbinder med en person, der er "hurtig" eller "rap i replikken" ("kunne bide fra sig, sige ondskabsfuldheder og beholde det sidste ord"). Den anden betegner vi normalt som dannelse. Den er i det ovenstående bestemt ved to velkendte kundskaber: kendskab til kunst og fremmedsprog. Giver en person udtryk for viden om nogen form for kunst, eller kan denne tale et fremmedsprog, opfattes personen som intelligent, og jo flere fremmedsprog, en person kan tale, jo mere intelligent vil denne blive opfattet som. Den form for intelligens, der er indeholdt i åndrigheden, dannes, ifølge Proust, ved foreningen af disse to former for intelligens: "hurtighed" og dannelse. Hverken den særlige kombinationsform, åndrigheden, eller de to intelligensformer betragtet isoleret, implicerer nødvendigvis intelligens – hvilket der ofte gøres opmærksom på i romanen – men de repræsenterer hver især forskellige sociale manifestationer, der i den kulturelle encyklopædi opfattes som udtryk for intelligens. Proust bidrager altså her til at konkretisere og eksplicite den kulturelle opfattelse af intelligens, men derudover peger han også på den lidt kryptiske opfattelse af intelligens som identisk med "at kunne myrde sine forældre".

Hvad denne definition dækker over, viser Proust med to kognitive modeller, som jeg har valgt at benævne situationer:⁷

Selv betydningsløse påstande, hidrørende fra intelligente mennesker, der ikke hørte til selskabet, mødte familien Courvoisier med en systematisk mistro. Da en mand engang havde sagt: "Men Swann er yngre end Palamède", havde fru de Gallardon svaret: "Ja, det siger han i det mindste til Dem; og når han siger det til Dem, kan de være sikker på, at han finder sin fordel ved det." Ja, da det gik så vidt, at det engang blev sagt om to meget elegante udenlandske damer, der var blevet modtaget hos familien Guermantes, at man havde givet den ene fortrinnet, fordi hun var den ældste, havde fru de Gallardon spurg: "er hun overhovedet den ældste?" (III: 421, [Gu, II: 734])

Situationerne her viser, at det er en forholdsvis velkendt opfattelse af intelligens, der er tale om, om end den ikke er benævnt i vores encyklopædi. Det

er den opfattelse, at mennesker, der bestemmes som intelligente, per definition er utroværdige, mistænkelige, upålidelige etc. Det er opfattelsen af intelligens som noget farligt og undergravende, som familien Courvoisier repræsenterer. Hvor fordrejet denne opfattelse end måtte forekomme, så er den velbegrunderet i forhold til den Guermantske åndrighed og peger på et pertinent træk ved den, nemlig dens dynamik. Denne dynamik angår et positivt element ved åndrigheden: Den er litterær.

Tredje udsnit af Prousts kulturelle encyklopædi: litterær intelligens

Det er den lidt diffuse bestemmelse af intelligens som "hurtig" eller "rap i replikken", der besidder et litterært aspekt. Det er ikke indlysende, hvad det mere præcist vil sige at være "hurtig" konversationelt set, men det viser de mange eksempler på åndrighed i *På sporet af den tabte tid*. De viser, at "rapheden" er en effekt af en kreativ sprogbrug, der er domineret af en række retoriske kneb. Det er især brugen af analogier, metaforer, metonymier og hyperbler, der skaber "hurtigheden", som i det følgende eksempel, der er fra matinéen hos Mme de Villeparisis i *Vejen til Guermantes*. Her diskuteres M. Legrandins slægtskaber, og Mme de Villeparisis nævner Mme de Cambremer (Legrandins søster), hvorefter Mme de Guermantes henvendt til sin mand udbryder:

"Men Basin dog, De véd da meget godt, hvem tante mener", ...
 "han er broder til hende den omfangsrige drøvtygger, De havde det mærkelige indfald at sende på besøg hos mig forleden. Hun blev en time. Jeg troede jeg skulle blive helt tosset. Men først troede jeg, det var hende som var det, da jeg så et for mig ubekendt væsen træde ind, der ganske lignede en ko."

"Hør nu her, Oriane. Hun havde spurgt mig om Deres modtagelsesdag; jeg kunne ikke være grov mod hende, og De overdriver nu også; hun ser ikke ud som en ko," tilføjede han i en klagende tone, men kastede samtidig i smug et smilende blik på de tilstedeværende. [...]

"Jeg indrømmer, at hun ikke ser ud som en ko, hun ser ud som flere," udbød fru de Guermantes. "Jeg kan forsikre Dem, at jeg var ganske benøvet, da jeg så denne flok køer komme trampende ind i min salon med hatten på hovedet og spørge mig om, hvordan jeg havde det" (III: 219-20, [Gu, II: 528-529]).

Hertugindens åndrighed (eller ondskabsfuldhed, hvad den som oftest er) består her i, at hun først anvender en metafor (ko), der fungerer som en hyperbel, hvorefter overdrivelsen yderligere forstærkes gennem udviklingen af metaforen (en flok køer), som dernæst udfoldes som en analogi, der kan bruges i relation til et hvilket som helst aspekt af modtagelsen af gæsten. I det citerede udstyrer hertuginde flokken af køer med en hat. Mme de Guermantes udviser her en sproglig kreativitet, der er udtryk for en art litterær intelligens.⁸ Denne intelligens er ikke udtryk for intelligens i almindelig forstand, da Mme de Guermantes som nævnt ikke er kendetegnet ved at være særlig intelligent, men Proust viser det litterære aspekt ved hendes ondskabsfuldheder, som dermed netop bliver til åndrigheder. Desuden er åndrigheden grundlæggende dynamisk. Den ændrer betydninger, skaber ny mening og nye muligheder, og derfor er den fra et konservativt synspunkt både farlig og undergravende.

Litteraturens kulturelle dialog

Som eksemplerne her overordnet viser, så indgår *På sporet af den tabte tid* i en konstant dialog med den kulturelle encyklopædi, med vores virkelighedsforståelse og de kognitive modeller, der befolker den. Dette gælder ikke kun for denne roman, om end den i særlig grad udfolder en kulturel refleksion, men for alle litterære værker. De er endvidere alle bygget op af kognitive modeller. Jeg kunne i mine eksempler fra *På sporet af den tabte tid* have remset alle de kognitive modeller op, der indgår, men det bliver hurtigt trivielt. De kognitive modeller er dog afgørende for identifikationen af det encyklopædiske indhold og udgør derfor et redskab til at få øje på den kulturelle refleksion.

Man kan vælge at ville reservere det encyklopædiske til det vidensspecifikke, til den "rigtige viden", som Østergaard, men dermed vil begrebet kun i begrænset omfang være anvendeligt i forhold til litteraturen, da det ikke er litteraturens opgave som sådan at formidle faktisk viden. Man kan også vælge, som forfatterne til størstedelen af artiklerne i *Passages* temanummer, at forbinde det med en særlig mangfoldighedsstruktur og -æstetik,

men dermed tabes den konkrete kulturelle viden, som de litterære værker indeholder. Den direkte og konkrete forbindelse mellem litteraturen og vores virkelighedsforståelse udviskes også. I modsætning hertil tilbyder Ecos opfattelse af det encyklopædiske sig som en bestemmelse, der kan indfange litteraturens særlige virkelighedsrefleksion. Litteraturen indfanger således et virkelighedsniveau, som normalt undslipper den "rigtige viden" (den konkrete faglige viden og den abstrakte systematiske viden). Den fastholder den menneskelige virkelighed, som vi lever i og med, og som består af en mangfoldighed af fænomener såsom intelligens, regnvejrsdage, familie, sommerlige værelser, forvirring, længsel, toge, ferier etc. Vi besidder en uoverskuelig mængde af viden om denne virkelighed, men vi er sjældent opmærksomme på den. I litteraturen kan vi se den udfoldet. Litteraturen er det sted, hvor denne intersubjektive kulturelle virkelighedsforståelse ekspliciteres, reflekteres og udvides, og dermed det sted, hvor verdens mangfoldighed manifesteres og begribes i sin konkrete diversitet.

Noter

1. Hvor andet ikke er angivet henvises til *Passages* temanummer *Det encyklopædiske*, nr. 47, efterår 2003.
2. Jeg har i min ph.d.-afhandling arbejdet indgående med dette og vil henvise til den for en grundigere fremstilling af det, som nu følger: Helle Munkholm Davidsen: *Litteratur og encyklopædi – semiotiske og kognitive aspekter af den litterære teksts mening* (2003).
3. Se blandt andre Lakoff (1987), Lakoff & Turner (1989), Holland & Quinn (1987).
4. Eco kommenterer også i *Kant og næbdyret* Lakoffs analyse af ungareren, men går helt uden om netop denne pointe, hvilket kan undre (Eco 1997/2000:166f), da denne opfattelse af encyklopædien og af de kognitive modeller er delvis i overensstemmelse med Ecos i *Kant og Næbdyret*, idet han tenderer en forståelse af sine kognitive typer som dannet af prototypiske træk (Eco 1997/2000: bl.a. s. 208ff, og 234ff). Men Eco er præget af den opfattelse, at den kognitive type primært består af et fænomens visuelle gestalt, og det medfører, at han ikke inddrager dets kulturelle kendetegn (som fx, at en ungarer ikke er særlig huslig).

5. Se Lakoff 1987 for en introduktion og litteraturhenvisninger.
6. Der citeres fra den danske oversættelse af *På sporet af den tabte tid* fra Munksgaard/Rosinante 1994 (som er et genoptryk af udgaven fra Martins forlag 1963). Henvisningerne i de hårde parenteser er til den franske udgave af *A la recherche du temps perdu* fra Bibliothèque de la Pléiade 1987-1989. Da denne udgave er i fire bind, anvendes forkortelser for at angive hver enkelt af de syv bind.
7. For en uddybning af situationen som en additionel kognitiv model henviser jeg til min ph.d.-afhandling.
8. Den står i romanen i modsætning til doktor Cottards særlige sproglige dumhed, hans "retoriske dumhed". I det hele taget forbinder romanens afdækning af intelligens sig med dens skildringer af en mangfoldighed af former for dumhed.

Litteratur

- Davidsen, Helle M.: *Litteratur og encyklopædi – semiotiske og kognitive aspekter af den litterære teksts mening* (under udgivelse hos Syddansk Universitetsforlag), 2003
- Eco, Umberto: *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1976
- Eco, Umberto: *The Role of the Reader*. Bloomington: Indiana University Press, 1979a
- Eco, Umberto: "Læserens rolle", in *Værk og læser* (eds. M. Olsen & G. Kelstrup). København: Borgen (oversat fra "Il lettore modello", in *Lector in fabula*, 1979), 1979b/1996
- Eco, Umberto: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Houndmills m.fl: Macmillan, 1984
- Eco, Umberto: *Kant og næbdyret*. København: Forum, 1997/2000
- Holland D. & Quinn, N.(eds): *Cultural Models in Language & Thought*. Cambridge m.fl: Cambridge University Press, 1987
- Lakoff, George: *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987
- Lakoff, G. & Turner M.: *More Than Cool Reason*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1989
- Passage* nr. 47: *Det encyklopædiske*, 2003
- Proust, Marcel: *På sporet på den tabte tid I-VII*. København: Munksgaard/Rosinante. 1994 (genoptryk af udgaven fra Martins forlag 1963), 1913-1927
- Proust, Marcel: *A la recherche du temps perdu I-IV*, Paris: Bibliothèque de la Pléiade, 1987-89, 1913-1927
- Schank, R. & Abelson, R.P.: *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1977

